

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ РОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЇЇ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Сформулированы пути и стратегии оптимизации становления ролевой идентичности человека с целью развития его творческого потенциала: отдельно для лиц с разными уровнями креативности и отдельно для тех, кто идентифицирован как творчески одаренный. Творческое отношение к собственным ролевым идентификациям, как позитивным, так и негативным, должно быть основой оптимизации процесса становления ролевой идентичности человека, особенно того, который выявляет высокий уровень креативности.

Ключевые слова: креативность, одаренность, творчество, идентичность, социально-психологическая роль.

The ways and strategies to optimize the becoming of person's role identity in order to develop his creativity are formulated: one for people with any level of creativity and separately for those who identified as gifted. The creative attitude to his own role identification, both positive and negative, must be the basis of optimizing the process of becoming of person's r role identity, especially the one who brings a high level of creativity.

Keywords: creativity, giftedness, creativity, identity, socio-psychological role.

Різноманітні аспекти соціальної психології творчості та креативності аналізуються в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників (О. Л. Музика, Л. А. Найдьонова, О. Г. Аллахвердян, М. Г. Ярошевський, Ж.-К. Абрик, Т. Амабайл, С. Московічі, Ч. Немет та ін.), але соціальна складова процесу розвитку творчого потенціалу особистості ще очікує на своє ґрунтовне наукове вивчення. У сучасній російській психологічній науці представлені роботи

(В. А. Глухова, В. Г. Грязева-Добшинська, А. С. Мальцева, Н. В. Маркіна, Н. В. Мешкова і М. Ю. Кондратьєв та ін.), в яких простежується думка про те, що соціально-психологічні чинники, а серед них – рольовий репертуар особистості – обумовлюють процеси розвитку та реалізації обдарованості [1; 2; 5; 8]. Дійсно, креативність, інтелект, мотивація, які традиційно відносять до структури обдарованості, а також деякі особливості соціального середовища, що збагачують цю структуру (Дж. Рензуллі, Д. Перкінс, А. Танненбаум, К. Хеллер, Х. Перлет, В. Сієрвальд та ін.), не виконують прогностичну функцію стосовно особливостей становлення, розвитку, самореалізації обдарованої дитини [13]. Важливо брати до уваги більш глибокі соціально-психологічні характеристики особи, що знаходяться на перетині індивідуальних і соціальних чинників формування творчої особистості та інтегрують їх у нові структурні утворення, які специфічні для обдарованості. Лише в такому ракурсі ми можемо говорити про дорослу, а не дитячу обдарованість, про талант, а не про вундеркіндізм (Н. С. Лейтес, Е. Віннер та ін.) [4; 11; 16].

Дослідники відзначають наявність високої Я-концепції в обдарованих людей, а вірніше – в тих, таланти яких набули соціального визнання та стали підґрунтям творчих досягнень [9]. Одночасно, значна частка талантів, особливо обдарованих дітей, відчуває брак упевненості в собі, «маскує» від суспільства власну оригінальність. Рольова ідентичність людини є складовою її Я-концепції [15], і можна тільки уявити наскільки деструктивними можуть виявитись для молоді людини, а тим більше здібної, принизливі для неї самовизначення: «невдаха», «лузер», «одинак», «нікому не потрібний», «незатребуваний» тощо.

Отже, пошук соціально-психологічних індикаторів продуктивного розвитку здібностей людини, які б прогнозували реалізацію творчого потенціалу особи в об'єктивних, соціально визнаних досягненнях і одночасно задовольняли потреби самореалізації обдарованості, є важливим і **актуальним науковим завданням**.

Метою нашої статті є визначення шляхів оптимізації становлення рольової ідентичності людини з метою розвитку її творчого потенціалу.

Рольова ідентичність визначається нами як відчуття тотожності особи певній ролі, яку вона виконує в тій чи іншій ситуації. Ролі бувають випадковими, ситуативними та постійними, характерними для особистості. Спочатку людина неначе «приміряє» ролі на власну індивідуальність і відкидає ті, які їй не підходять, це і є її ситуативними ролями. Серед постійних, життєвих ролей (П. П. Горностаї [3]) не обов'язково є ті, які відповідають потребам, схильностям, інтересам, структурі обдарованості та індивідуальності особи, але з якихось причин вони стали ідентичними особистості. Тому в рольовій ідентичності варто враховувати валентність ролей¹ (позитивну, негативну) та рівні її вияву. Найвищим рівнем вияву ідентичності є відчуття людиною себе суб'єктом ролей. На протилежному полюсі знаходяться: «рольова людина» (П. П. Горностаї), «служник, раб ролей», «людина-хамелеон» та ін., коли людина не відчуває себе тотожною ролям, які виконує, або ж загалом не замислюється над їх сутністю. Ролі, які несвідомо програються та які не ідентифікуються особою, можуть бути визначеними лише за допомогою найближчого соціального оточення: такою бачать людину інші, і такою вона є.

Ролі формуються в малій групі (сім'ї, шкільному класі, гуртку, науковому колективі та ін.), без їх компліментарності група не може успішно функціонувати та розвиватись: лідер – той, хто йде за лідером; розпорядник – виконавець; «раціональний розум» – душа компанії; радник – слухач, рятівник – той, що потребує допомоги, тощо.

Юнацький вік – сензитивний відносно становлення ідентичності людини (Е. Еріксон), це час для пошуку власного Я, тому дослідження змістів ідентифікацій в цьому віці, становлення структури ідентичності відобразить найбільш виразні моменти цього процесу. Відбиття тенденцій, закономірностей вияву рольової ідентичності в юнацькому віці в певних наукових узагальненнях прийнятно екстраполювати не лише на цей вік, а й загалом на увесь життєвий період розвитку особистості людини.

¹ Валентність ролі може бути позитивною або негативною залежно від їх соціальної оцінки: в групі, колективі, суспільстві. Деякі оцінки можуть бути неоднозначними, а значить і роль мати амбівалентний статус.

Процеси формування рольової ідентичності особистості, тобто процеси ідентифікації, полягають у ототожненні та відчуженні нею певних ролей (О. В. Швачко) [14], крім того саме ототожнення здійснюється в межах стосунків «Я» та «Ми». Називання ролей особи, які бачать у ній інші, а також «неартикульовані», «тихі» рольові самовизначення – континуум, у якому відбувається становлення ідентичності особи. Також воно може проходити через етап пронизливого, іноді, болісного відчуття виконання чужих, не власних, нав'язаних соціальним оточенням ролей, які психологічно важко відкинути, або ж загалом від яких, як не парадоксально, важко відмовитись. Роль «посміховиська» у групі приносить її господарю певні бонуси: привертання уваги з боку соціального оточення, яке неможливо отримати в інший спосіб. Отже, рольова ідентичність буває негативною за:

- валентністю ролі («Я в соціальній групі підбурювач конфліктів, і це моя роль, подобається це комусь або ні; ця роль мені по душі»),
- негативним статусом у групі, який вимушена приймати людина, але не ототожнює себе з відповідною цьому статусу роллю («У колі сім'ї я «вічне дитя», але ж я самостійна, а роль наївної, непристосованої до життя людини – зовсім не моя»).

Означимо такі види ідентичності справжньою та хибною. Ще одне визначення рольової ідентичності диференціює її за ознакою ставлення до виконуваних індивідом ролей: «Мої позитивні або негативні ролі в групі можуть мені подобатись або не подобатись». Наприклад, людина ідентифікує себе з відлюдником у групі, вона вважає, що вона такою насправді є, однак ця роль може їй подобатись або не подобатись. Ідентифікація настільки сильна, що не зважаючи на негативне ставлення до ролі, людина навіть не намагається відмовитись від ролі, яка їй неприємна. Таким чином йдеться не про різну міру ототожнення з роллю, а про ставлення до неї, яке є складовою ідентичності. Отже, чужі та власні оцінки ролей можуть не співпадати.

Чи можуть існувати позитивні в соціальному плані ролі, але до них буде сформоване негативне або неоднозначне ставлення носія ролі? Так, схвалювана соціумом роль «помічника», «рятівника» може на певному етапі розвитку осо-

бистості амбівалентно нею сприйматись. Хоча реальна матінка Тереза все життя присвятила рятуванню знедолених і була переконана у вірності своїх вчинків, але майже постійно перебувала в пошуках Бога, віри в нього, світла в душі. Неможливо однозначно трактувати душевні терзання матінки Терези на користь доведення її багатозначного ставлення до власної життєвої ролі, але така інтерпретація ймовірна.

Апогею драматичності відносини між роллю та індивідуальністю людини досягають тоді, коли нейтральні або позитивні в соціальному плані ролі, наприклад, «ідеального виконавця» або «відповідальної людини» блокують вияв, соціальну презентацію, отримання зворотного соціального зв'язку стосовно власної індивідуальності, врешті-решт розвиток креативних здібностей особистості.

Здібності та обдарованість становлять підструктуру особистості, в якій яскраво виявляється індивідуальність, природні задатки, своєрідність і унікальність соціального індивіда – представника роду людського. Неможливо сформувати здібності, їх можливо лише *розвивати*. Одночасно риси характеру обдарованості неможливо підвести під певні узагальнення, вони часто містять протилежні характеристики (Ф. Баррон, Л. Л. Гурова, А. С. Мальцева та ін.) [5; 10]. Переліки численних позитивних особистісних рис обдарованих дітей, які часто наводяться в популярній, а іноді і в науковій, літературі не мають нічого спільного з реальними виявами обдарованості. Обдарованість – це складна саморегульована система, в якій часто здавалось би негативні для звичайної людини характеристики можуть компенсуватись і надкомпенсуватись іншими складовими. Виходячи з цих сутнісних ознак обдарованості, наголосимо, що втручання в процес формування її особистості має бути надзвичайно делікатним, обережним, відповідним природі задатків. Ми ніколи точно не визначимо, з яких саме елементів, компонентів, чинників складається успіх обдарованої людини. Тому важливо та можливо *сформувати якість особистості*, під впливом яких людина б бережно та відповідально ставилась до своєї обдарованості. Оскільки рольова ідентичність особи *набувається* у процесі розвитку особистості, є одним із делікатних, тонких психологічних механізмів цього розвитку та має неабияке значення в досягненнях людини, то ми маємо право говорити

про оптимізацію становлення рольової ідентичності в контексті розвитку її творчого потенціалу.

Становлення людини суб'єктом ролей і реалізація творчого потенціалу особистості – процеси, які нерозривно пов'язані між собою. Неможливо однозначно сказати, що є чинником, а що результатом у цій взаємодії. Ролі в групі, які позиціонують людину як незалежну, вільну, автономну особистість, сприяють реалізації потенціалу, але й сама обдарованість формує особливе ставлення до себе, яке в свою чергу породжує певні соціально-психологічні ролі: «божий дар», «геній», «лоб», «голова», «креативний двигун», «творчий натхненник». Але здібності людини не завжди яскраво виявляються зовні, обдарованість може здаватись дивною, незрозумілою для пересічної особи, оригінальність мислення викликати як захоплення, так і заздрість оточення. Несхожість, спонтанність і незалежність поведінки обдарованої особи – це привід як до вияву в оточення радості приналежності до роду людського, так і ревнощів, від «Не все ще в людстві втрачено» до «Мені ніколи таким не бути».

У найближчому соціальному середовищі можуть формуватись стереотипні рольові очікування стосовно обдарованої людини: «задавака», «зануда», «вискочка», «відлюдник», «пуп землі», «одинак» тощо. Поступово ці очікування можуть інтеріоризуватися та стати рольовими ідентифікаціями талановитої людини. Рольова Я-концепція слабшає, людина не вірить у власні здібності та здатність досягати успіху.

Існує значна різниця між рольовими визначеннями здібних дітей зі сторони членів сім'ї, групи ровесників, шкільного класу. Так, сім'я демонструє своєму члену своєрідний «кредит високих рольових очікувань», а в класі відносно його персони, навпаки, – завищені рольові очікування з відтінком знецінювання таланту. Можлива й протилежна ситуація: внаслідок надвисоких батьківських очікувань дитина не відповідає їх вимогам і таким чином отримує від них негативні рольові визначення («ледацюга», «вічна дитина», «мрійник», «романтик» тощо), а соціальне оточення школярів при цьому проектує на ровесника позитивні ролі, бо саме тут певним чином все ж цінується його обдарованість («оригінал», «незалежний», «вигадник»).

Інший сценарій становлення рольової ідентичності обдарованості полягає в формуванні захисних механізмів, які відкидають неприємну інформацію, що надходить від інших, раціоналізують емоційні проблеми спілкування, проєктують на оточення інтроєктовані в них несправедливі рольові визначення. Результатом стає значна розбіжність між рольовими самовизначеннями та визначеннями з боку інших і втрата об'єктивності в формуванні рольової Я-концепції. Такою є ціна за збереження людиною власної обдарованості.

Рольові визначення соціального оточення можуть надовго закріплюватись за людиною, переходити на рівень рольових самоідентифікацій та бути чинниками успішної або неуспішної в творчому аспекті поведінки людини. Одного разу оселившись у голові людини, негативні рольові ідентифікації стають причиною неуспішного, безглузлого, трагічного в творчому плані життєвого шляху особистості, втрачених можливостей і нерозумних вчинків. Про таких кажуть: «Так багато загубив у житті, не використав шанс, невдаха, лузер, непереможець...». Невпевнена в собі людина часто підсвідомо влаштовує сама собі пастки, боїться успіху і таким чином приховує від інших свій талант.

Отже, ми вважаємо творчий потенціал, обдарованість людини та її рольову ідентичність відносно незалежними психологічними величинами, які впливають одне на одне, але цей вплив не є лінійним. Звісно, що ролі соціально визнаного таланту, об'єктивно реалізованої обдарованості більшою мірою є статусними та містять позитивний ресурс самоактуалізації: «зірка», «лідер думки», «авторитет», «натхненник», «розум», «лоб» та ін.

Таким чином особливості рольової ідентичності людини, яка формується у її найближчому соціальному середовищі, виступають соціально-психологічними маркерами можливостей і ступеня об'єктивної реалізації здібностей. У роботі А. С. Мальцевої, яке було здійснено переважно на вибірках студентських груп, показано, що суб'єкти з настановленням на вибір творчого життєвого шляху порівняно з тими, що обирають гедоністичний, ціннісний або реалістичний шлях, проєктують образ свого Я на символічні рольові образи з духовною специфікою: «неприкаяний ангел», «трюкач», «воїн», «герой», «бунтівник», «мудрець», «духовний наставник» [5]. У нашому дослідженні ролі

креативних осіб вивчались за допомогою визначень зі сторони інших, тих, хто добре їх знає: старшокласники називали ролі тих членів учнівського колективу, яких вони вважають креативними [12]. «Всьому голова» або «без царя в голові», «вирішувач проблем» або «завчена безпорадність», «татова донечка» («мамій») або «самостійна людина», «мала дитина» або «змалечку дорослий», «винахідник» або «завчений», «вольова людина» або «ганчірка» – ось їх рольові визначення [там само]. І хоча ідентифікацій із негативною валентністю значно менше, ніж із позитивною, все ж вони присутні. Звісно, що якісь із них сприяють творчому зростанню особистості, а якісь – ні.

Наведені визначення креативних осіб, отримані емпіричним шляхом, відносяться до життєвих архетипових ролей (П. П. Горностай) [3]: «охоронниця вогнища», «мати класу», «батько класу» (мається на увазі шкільний клас), «суддя», «дах для інших» та ін. Також у них присутні ролі сценарного, смислового характеру: «вічний позитив», «біла ворона», «всюди задіяний», «приклад для інших», «чемпіон», «невдаха», «актор», «клоун», «надія батьків», «активіст», «той, що пливе за течією», «пуп землі», «зірка». Наявність такого виду ролей, які часто вербалізуються як ролі-метафори, показує значущість глибинно-психологічних чинників вияву та розвитку потенціалу людини. Вони сягають корінням у групове та колективне несвідоме та не завжди усвідомлюються.

Отже, в контексті вищесказаного можна виокремити такі два основні шляхи оптимізації становлення рольової ідентичності особистості з метою розвитку її креативного потенціалу:

1. Усвідомлення особливостей власної рольової ідентичності осіб із будь-яким рівнем вияву креативності та розвиток тих компонентів позитивної ідентичності, які складають ресурс її самореалізації,
2. Корекції рольових ідентифікацій осіб, які виявляють високий рівень креативності, але їх ідентифікації можуть блокувати її подальший розвиток.

У першому випадку теоретичним підґрунтям шляху розвитку креативності становитимуть положення А. Маслоу про самоактуалізацію особистості, про всебічне використання потенційних можливостей індивідуальності, про реалі-

зацію її потреб, про психологічне здоров'я, і як наслідок виконань цих положень – спонтанний вияв креативності [6]. Групові тренінги особистісного зростання з акцентом на роботі з рольовою ідентичністю є хорошим інструментом на цьому шляху. У другому ж випадку йдеться про індивідуальний підхід до обдарованих осіб (який може реалізуватись і в груповій роботі). Тут корекція в чомусь хибних рольових ідентифікацій здійснюється лише з ініціативи, згоди, свідомого вираження потреби людини щось змінити в собі. Оскільки, творча особистість може бути реалізованою і за наявності в ній захисних механізмів і особистих проблем, а психологічне втручання в структуру особистості одночасно зі зняттям захистів може зруйнувати й саму «архітектоніку» творчого процесу, то психологічна корекція навіть за наявності вираженої потреби обдарованої людини «щось у собі змінити» має будуватись на *принципах творчого ставлення до вже набутих ролей власного Я*. Радикальна відмова від негативних, неприємних, чужих ідентифікацій, зривання «масок», захистів із власного Я – жорстка і не завжди виправдана процедура. Більш гуманними будуть процедури з оптимізації становлення ідентичності. Набагато більше користі принесе перетворювальне ставлення до тих ролей, які вже є в мені. Воно полягає в знаходженні в існуючих ролях, навіть у негативних у контексті креативного розвитку особи, ресурсу для позитивних змін; так, роль клоуна в реальній групі можна перетворити на роль інтелектуала-жартівника, оригінала-гострослова, тонкого дотепника, надалі за бажанням – професійного розважальника публіки. Такій підхід близький психоелеватійному підходу в лікуванні поведінкових розладів дітей, запропонованому І. Яковлевою та Т. Шишовою: «... Недолік набагато продуктивніше не викорінювати, а елеувати, поступово, але неухильно підносячи в ранг гідності» [7, с. 200]. Разом із тим перетворення ролей, творче до них ставлення вимагають неабияких зусиль і праці від особи, збагачення словникового запасу, підвищення ерудиції, мисленнєвої активності, естетичного смаку.

Зауважимо, ці два шляхи оптимізації становлення рольової ідентичності не мають строго окреслених меж їх застосовування. Так друга стратегія, яка є більш екологічною, може застосовуватись і для осіб, що виявляють будь-який

рівень креативності. Їх виокремлення було здійснено нами, щоб підкреслити особливу важливість психологічно коректної роботи з обдарованими особами.

Згідно результатів нашого емпіричного дослідження старшокласники, які мають високий рівень оригінальності мислення за тестом П. Торренса, можуть потребувати корекції власних рольових ідентифікацій особистості. Загалом їх рольові уявлення про самих себе не збігаються з високим «кредитом довіри» від однокласників. Разом із тим вони найбільш готові до такої розвиваючої особистісної роботи порівняно з іншими групами старшокласників, які ми досліджували (відмінники навчання; учні, яких визнали креативними більшість однокласників; учні з низьким рівнем оригінальності мислення за тестом П. Торренса). Зв'язок між їх уявленнями про ролі колективного Ми («Ми як учні всього класу») та індивідуального Я («Я в класі») є найбільш тісним серед усіх згаданих нами груп досліджуваних.

Корекція ж рольової ідентичності популярного в шкільному класі креатива², потенціал якого визнаний однокласниками, потрібна лише в тому випадку, коли сама людина усвідомлює в цьому потребу. Справа в тому, що її захисні механізми блокують негативну інформацію від інших, адаптуючи особистість до соціуму. Розбиття таких захистів порушить сформовані механізми адаптації людини. Ця група досліджуваних має значні розбіжності в уявленнях про ролі колективного Ми та індивідуального Я. Учні проєктують на власне Я переважно позитивні ролі, а от однокласники можуть додати досить принизливих рольових визначень до портрету їх персон.

Висновки. Отже, залежно від індивідуальних характеристик людини необхідно застосовувати різні шляхи та стратегії оптимізації розвитку рольової ідентичності з метою розвитку її творчого потенціалу. Корисним для осіб із будь-яким рівнем вияву креативності є усвідомлення власної рольової ідентичності та розвиток тих її компонентів, які складають ресурс її самореалізації. Особливої уваги потребують особи, які виявляють високий рівень креативності,

² Креативність учнів визначалась за допомогою двох процедур: теста П. Торренса та шляхом опитування учнів класу. Кореляція за коефіцієнтом Спірмена між оцінками тесту Торренса та оцінками учнями креативності однокласника хоча й позитивна, але незначуща: +0,23 (N=58). Отже, ці групи учнів становлять окремі когорти досліджуваних.

але ідентифікації яких можуть блокувати її подальший розвиток. Зважаючи на складність інтелектуальної саморегуляції творчо обдарованих осіб, лише за умови усвідомлення ними самими необхідності особистісних змін можлива психологічна корекція їх рольових ідентифікацій. Основний принцип оптимізації становлення рольової ідентичності полягає в знаходженні в існуючих ролях, навіть у негативних у контексті креативного розвитку особи, ресурсу для позитивних психологічних змін.

Перспективи дослідження проблеми рольових ідентифікацій людині у контексті розвитку її творчого потенціалу становлять питання особливостей життєвих ролей осіб, які за об'єктивними показниками визнані обдарованими, а також виокремлення серед них тих ролей, що сприяють успішній творчій реалізації особистості в продуктах діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Глухова В. А. Социально-психологическая интеграция одаренных учащихся в группе и развитие их интеллектуальных и творческих способностей: автореферат на соиск. уч. ст. канд. психол. наук: спец. 19.00.05. / Глухова В. А. – Саратов, 2010. – 26 с.
2. Глухова В. А. Социально-психологические подходы к развитию одаренности в процессе обучения / В. А. Глухова // Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». – №9. – Режим доступу: http://www.lab.psytest.ru/ru/Poleznaja_informacija/Izbrannye_statii/Gluhova_V.A._odarennost
3. Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
4. Лейтес Н. С. О признаках детской одаренности / Н. С. Лейтес // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 13–18.
5. Мальцева А. С. Выбор творческого жизненного пути личности в контекстах социального взаимодействия: автореферат на соиск. уч. ст. канд. психол. наук, спец.: 19.00.01, 19.00.05 / Мальцева А. С. – Челябинск, 2011. – 27 с.
6. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Гарольд Маслоу; [пер. с англ. А. М. Татлыдаевой; научн. ред., вступ. статья и коммент. Н. Н. Акулиной]. – СПб. : Издат. группа «Евразия», 1997. – 430 с.
7. Медведева И. Я. Разноцветные белые вороны / Ирина Медведева, Татьяна Шишова. – М.: Семья и школа, 1996. – 272 с.
8. Мешкова Н. В. Системная работа в сфере образования с одаренными детьми и подростками: социально-психологическая составляющая / Н. В. Мешкова, М. Ю. Кондратьев // Социальная психология и общество. – 2012. – №1. – С. 5-25.
9. Одаренные дети / [пер. с англ. Д. А. Линника и А. Г. Мкервали; под общ. ред. Г. В. Бурменской и В. М. Слуцкого]. – М. : Прогресс, 1991. – 381 с.
10. Чорна Л. Г. Біографічний метод у дослідженні обдарованості / Л. Г. Чорна // Обдарована дитина. – 1999.– № 1. – С. 10–14. – № 2. – С. 24–27.
11. Чорна Л. Г. Психологічні особливості становлення, розвитку та прояву обдарованості / Чорна Л. Г. // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. – Вип. 35. – С. 610–617.

12. Чорна Л. Г. Рольові уявлення старшокласників про креативну особистість / Лідія Чорна // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск «Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери». – К.: Золоті ворота, 2012. – С. 65-76
13. Чорна Л. Г. Стратегії творчого мислення в структурі обдарованості / Чорна Л. Г. // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології АПН України ім. Г. С. Костюка / за ред. Максименка С. Д. – К. : Вид-во «Любіть Україну», 2000. – Т. 1, ч. 2. – С. 29–34.
14. Швачко О.В. Соціальна психологія: Навч. посіб. / О. В. Швачко. – К.: Вища школа, 2002. – 111 с.
15. Gordon Ch. Development of evaluated role identities / Gordon Ch. // Annual Review of Sociology. – 1976. – V. 2. – P. 405–433.
16. Winner E. The origins and ends of giftedness / E. Winner // American Psychologist. – 2000. – January. – Vol. 55 (1). – P. 159–169.

Чорна Лідія Георгіївна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник ІСПП НАПН України, м. Київ, lidia.chorna@gmail.com